

Василь ІВАНОВ,

orcid.org/0000-0002-8146-8398

аспірант кафедри українознавства, культурології та історії науки
Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»
(Харків, Україна) *brainz777@gmail.com*

ПРАВОСЛАВНА АРХІТЕКТУРА ХАРКОВА 1880–1910-Х РОКІВ

Стаття присвячена огляду історії забудови Харкова православними храмами в 1880-1910-ті рр. Особлива увага приділена архітекторам, що проектували вказані храми, стилістиці, в якій вони виконані ззовні та всередині (розпис та іконостаси), архієреям, що їх освячували, передумовам виникнення цих храмів та їх подальшій долі. У вказаний час була побудована низка храмів, які були важливою частиною громадського та релігійного життя міста. Це Свято-Миколаївська церква в сел. Жихор, Пантелеймонівська, свв. Костянтина і Олени, Вознесенська на Новоселівці, Казанська на Лисій Горі, Озерянська на Холодній Горі, Олександро-Невська на Сабуровій Дачі та Озерянська церква Свято-Покровського монастиря. З перелічених споруд більшість повноцінно збереглися й функціонують. Решта, на жаль, не вціліла або внаслідок терору радянського тоталітарного режиму, або в часи Другої Світової війни, внаслідок якої постраждало чимало як культових, так і житлових та адміністративних будівель Харкова. Стаття покликана повернути з небуття пам'ять про ті храми, що остаточно втрачені, та нагадати про важку й давню історію тих, що вціліли.

У статті робиться висновок, що вказаний період історії Харкова можна без перебільшення назвати початком розквіту релігійної розбудови міста. Дуже багато храмів з'явилося саме тоді. Деякі з них збереглися до наших днів, та на жаль не всі. Стилiстика храмів, побудованих у вказаний період – або російсько-візантійський стиль, або еkleктика. Всі збережені храми мають статус пам'яток архітектури та містобудування.

Храми як такі – це маяки, що направляють людину та допомагають не загубитися у вирі життєвських справ та не забути про душу. Тому дуже важливо їх берегти та відноситися до них благоговійно. Харків Як у другій половині XIX ст., так власне і сьогодні, був і залишається містом, в якому представлена велика кількість різних релігійних течій. Проте все ж таки православне християнство було й залишається домінуючою деномінацією, яка представлена великою кількістю храмів. Це свідчить про те, що люди поважають пам'ять своїх пращурів і ходять до храмів тієї гілки християнства, до якої ходили й ті пращури. Й це теж дуже важливий аспект нашого життя.

Також важливий висновок, що напроищується, полягає в тому, що російська окупаційна влада всіляко нав'язувала свої стилі у архітектурі харківських храмів, як нав'язувала і багато іншого, в результаті чого в Харкові майже немає храмів у стилі українського бароко.

Ключові слова: храм, архітектор, Харків, будівництво, іконостас, архієпископ, краєзнавство.

Vasyl IVANOV,

orcid.org/0000-0002-8146-8398

PhD student at the Department of Ukrainian Studies, Cultural Studies and History of Science
National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”
(Kharkiv, Ukraine) *brainz777@gmail.com*

ORTHODOX ARCHITECTURE OF KHARKIV IN THE 1880–1910S

The article is devoted to an overview of the history of Kharkiv's development of Orthodox churches in the 1880s-1910s. Particular attention is paid to the architects who designed these churches, the style in which they were made inside and outside (paintings and iconostases), the bishops who consecrated them, the prerequisites for the emergence of these churches and their further fate. At that time, a number of churches were built that were an important part of the social and religious life of the city. These are St. Nicholas Church in the village of Zhyhor, Panteleimon Church, Sts. Constantine and Helen, Ascension Church in Novoselivka, Kazan Church on Lysa Hora, Ozeryanska Church on Kholodna Hora, Oleksandr Nevsk Church on Saburova Dacha, and Ozeryanska Church of the Holy Protection Monastery. Of these buildings, most are fully preserved and functioning. The rest, unfortunately, did not survive either as a result of the terror of the Soviet totalitarian regime or during the Second World War, which damaged many religious, residential, and administrative buildings in Kharkiv. The article aims to bring back from oblivion the memory of those churches that were finally lost and to recall the difficult and long history of those that survived.

The article concludes that this period of Kharkiv's history can be called, without exaggeration, the beginning of the flourishing of the city's religious development. Many churches appeared at that time. Some of them have survived to this day, but unfortunately not all. The style of the churches built during this period is either Russian-Byzantine or eclectic. All the surviving churches have the status of architectural and urban planning monuments.

As such, churches are beacons that guide people and help them not to get lost in the whirlwind of worldly affairs and not to forget about their souls. Therefore, it is very important to protect them and treat them with reverence. Kharkiv, both in the second half of the nineteenth century and today, was and still is a city with a large number of different religious movements. Nevertheless, Orthodox Christianity was and still is the dominant denomination, represented by a large number of churches. This indicates that people respect the memory of their ancestors and go to the churches of the branch of Christianity that their ancestors went to. This is also a very important aspect of our life.

Another important conclusion that comes to mind is that the Russian occupation authorities imposed their own styles on the architecture of Kharkiv churches in every possible way, as they did with many other things, and as a result, there are almost no churches in the Ukrainian Baroque style in Kharkiv.

Key words: church, architect, Kharkiv, construction, iconostasis, archbishop, local history.

Постановка проблеми: Актуальність дослідження полягає у тому, що наразі підвищується інтерес до духовності та історії появи та розвитку тих чи інших релігійних конфесій у цілому в Україні та у м. Харкові зокрема. Також після початку військової агресії Російської Федерації проти України, попри руйнування загарбниками культових споруд, багато релігійних громад Православної Церкви та інших конфесій надають волонтерську допомогу постраждалому населенню та Збройним Силам України. Не менш важливо й те, що Наказом Міністерства культури та інформаційної політики України №1883 від 4.06.2020 низку культових споруд було занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'яток за типом – архітектури та містобудування й за категорією – місцевого значення, а окремі з них за категорією національного значення. Популяризація культурної спадщини України є нині вкрай важливим напрямом не лише історичних досліджень, але й сприяє формуванню української національної ідентичності.

Аналіз досліджень. Історіографію питання можна розподілити за хронологією на дорадянську та сучасну (за радянських часів відсутні спеціальні наукові праці за цією тематикою в умовах гонінь на церкву та свідомого руйнування релігійних споруд). До дорадянської групи наукової літератури належать праці «История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905)» Д. І. Багалія, «Историко-статистичний опис Харківської єпархії» архієпископа Філарета (Гумілевського), публікація К. П. Щолкова «Историческая хронология Харьковской губернии», а також робота Ветухова «Церковь Св. великомученика и целителя Пантелеимона на Песках г. Харькова (1885-1895)». Джерелознавчу цінність має також тогочасна періодика, а точніше хроніки подій у місті, висвітлені у виданнях «Вера и Разум», «Харьковские губернские ведомости», «Харьковские епархиальные ведомости», «Южный край».

Сучасна історіографія включає дослідження Андрія Парамонова, Ю. Лейбфрейда, роботу А. Ібрагімової та В. Дюкарева «Твой храм», книги

про історію окремих храмів, написані парафіянами цих храмів або священнослужителями на основі архівних даних та дорадянської періодики.

Мета статті у комплексному дослідженні та систематизації історії виникнення та подальшої долі споруд релігійного призначення м. Харкова в означений період.

У відповідності до мети сформульовано наступні теоретичні завдання:

1. Дослідити та систематизувати наявну літературу, присвячену культовому будівництву в Харкові 1880-1910-х рр., та освітлити джерельну базу, що стосується теми дослідження;

2. Встановити хронологію будівництва православних храмів у 1880-1910-х рр.;

3. Обґрунтувати цінність з культурної та духовної точки зору будівництва релігійних споруд в м. Харкові.

Виклад основного матеріалу. Свято-Миколаївський храм у сел. Жихар розташований на південно-західній околиці міста на виїзді по Сімферопольському шосе. Селище увійшло в межі міста в 1963 р. Раніше це було село, яким до революції володів рід Щербініна. «1741 г. в Жихоре при Удах Харьковского уезда построена церковь св. Николая» (Щелков, 1882: 54), йдеться у «Історичній хронології Харківської губернії» К. П. Щолкова. Згідно з «Відомостями про церкви» за 1830 р. перша Миколаївська церква в Жихарі споруджена в 1747 р. на кошти полковника Андрія Петровича Щербініна. Вона була дерев'яною з такою ж дзвіницею. Нехтуючи невеликою різницею в датах, що приводяться джерелами, бачимо, що в першій половині XVIII століття Миколаївський храм в селі вже існував. До наших днів він не дійшов.

Будівництво нинішнього кам'яного однопрестольного Миколаївського храму на кошти парафіян закінчено в 1900 р. за архієпископа Харківського і Охтирського Амвросія (Ключарьова, керував єпархією в 1882-1901 рр.). Пам'яттю його праць стали багато храмів, побудованих при ньому в єпархії. 29 жовтня 1900 р. в «Харьковских губернских ведомостях» писали: «Вблизи Харькова, в дачной местности – селе Жихорь 2 ноября

состоится освящение нового каменного храма. Храм этот за недостатком средств строился 7 лет и окончен в настоящее время в кредит с остающимся долгом в 10 тысяч рублей. Храм представляет из себя небольшое, но архитектурное здание, внутри благодаря добрым людям благолепно украшен» (Пономаренко, 2017). Особливо відзначався дорогий красивий іконостас – шедевр пожертва Харківських купців, що побажали залишитися невідомими (Ибрагимова, Дюкарев, 2005: 120).

Храм прикрашає відбудована дзвіниця з витонченим шатровим завершенням і церковна огорожа з граніту і кованого заліза. Для оздоблення фасадів використано традиційне для Московського зодчества XVIII століття поєднання червоної цегляної стіни і білокам'яних деталей, що створює яскраве враження. Різноманітні елементи білокам'яного декору – повторюваний на різних рівнях пояс з килеподібних кокошників, різні за стилем колони порталів і білі віконні решітки – багаторазово підсилюють живописний ефект. Нещодавно позолочені маківки і хрести завершують доглянутий і ошатний вигляд Дому Божого.

Відповідно зовнішньому вигляду і внутрішні розписи, виконані в кращих традиціях східнослов'янського релігійного живопису. Їх висока духовність і художня майстерність справляють сильне враження. Новозавітні сюжети на склепіннях храму занурюють в світлий світ Євангелія і підсилюють молитовний стан. Святі на іконах стінопису, що немов зійшли з небес в усамітнення храму, постають як значущі учасники молитовного дійства, посилюючи земну Церква і прославляючи Творця. Храм має хрестоподібну форму та 4-ярусний іконостас.

Церква святого Пантелеймона, великомученика і цілителя (на Пісках)

У 2000 році після народження Христа, церкві святого Пантелеймона в Святому Харкові виповнюється 115 років з моменту її освячення. Піски виникли на рубежі 18-19 століть, коли кілька селянських сімей оселилися за Клочковим хутором, який дав вулиці свою назву та який був оточений численними левадами, під пагорбом, на якому простягнувся Університетський сад.

У першій половині XIX століття північна околиця Харкова, Піски, були передмістям Харкова, хутір хат на 30, рубаних, змащених глиною і покритих соломною. Населення Пісків складалося з малоруських селян, які займалися сільськогосподарським вирощуванням. Багато з них, з 10-15 парами волів, займалися чумацтвом до побудови залізниці, транспортуючи товари з півдня на північ і назад. Піщані передгір'я прилягали до Уні-

верситетської гори і Саду на сході, до землі Бедрягіних на заході, на північ – Сердюкових: на півдні були непрохідні болота, які згодом перетворилися на міський скотарський двір, прилеглий до левад і садів песковських орачів. Згодом Песковський район стрімко зростає. Селяни переїжджають в інше місце, а земля нарощується. На цій землі, для будівлі університету, було залишено незабудованою ділянку площею 784 квадратних сажнів, де зараз знаходиться церква святого Пантелеймона. У цій місцевості під горою відкрилося джерело прекрасної води, яка до сих пір вважається цілющою. Незабаром за наказом губернатора Кокошкіна під цією горою було вирито кілька колодязів, що постачали жителів Пісків здоровою водою.

Зі збільшенням населення потреба виділити Піски у незалежну парафію зростала. Ще в 1866 році Г.Г. Федоров наполегливо працював над тим, щоб університет віддав цю неосвоєну землю церкві. З багатьох причин ця спроба провалилася. Перш за все, у населення не було коштів на будівництво. Старі люди збідніли: залізниці підірвала чумацтво, а розпорядження губернатора Кокошкіна не ставити стоги сіна на Піски погано відгукнулася на оранку. До початку 1880-х років у цій сфері з'явилося кілька видатних за своїм соціальним і фінансовим становищем особистостей: К.Н. Захарев, Н.А. Жевержеєв, В.Ф. Федоров, В.І. Богданов, М.Ф. Алексенко та інші. У січні 1882 року архієпископ подав клопотання харківському Преосвященному Юстину (Охотіну), який дав зелене світло. Сума в 10 000 рублів, зібрана при зборі підписів серед жителів, також свідчить про велике бажання володіти церквою (Терновецький, 2012: 26).

24 травня 1882 р. Преосвященний Юстин затвердив план церкви і обрав будівельну комісію, що складалася з голови К.Н. Захарєва та членів: священника Сергіївської церкви 2-ї Харківської гімназії, священника Василя Ветухова (майбутнього настоятеля), Н.А. Жевержеєва, В.Ф. Федорова, В.І. Богданова, Гайдукова, Н.І. Болховітінова, М.Ф. Алексенко, Н.С. Соболева, І.А. Вишемірського та В.Т. Авдєєєва. 6 червня, священник Юстин у супроводі духовенства і великого натовпу людей провів хресний хід через університетський сад і освятив місце, де була заснована церква. Побачивши великий ентузіазм серед народу, будівельний комітет вирішив розширити план і побудувати ще два вівтарі. Будівництво однієї з каплиць в ім'я святого Іоанна Воїна взяла на себе вдова харківського купця О. М. Огненка, замовивши іконостас для А. Н. Бурлакова і пожертвувавши церкві 2000 рублів (Терновецький, 2012: 29).

Церква була побудована швидко: вже в 1883 році були побудовані стіни і церква була покрита залізом. Дзвіницю для спочатку побудували одноярусною, а потім переобладнали в триярусну (Ерошкіна, 2020: 23). В.Ф. Федоров та І.С. Соболев подарували 40 тисяч цегли. Віконні рами подарував столярний підрядник Микола Ромашев, Курін безкоштовно засклав церкву. Дерев'яний престол, вкритий золотом, і центральний іконостас встановив майстер Бурлаков за 1600 рублів (ДАХО. Ф. 4. Оп. 86. Спр. 1040. Арк. 3). Ікони написав художник Михайло Плотніков, викладач мистецтва 2-ї Харківської гімназії, за невелику плату. Ікони святих Пантелеймона і Святого Миколая в позолочених срібних шатах і подібних світильниках були подаровані купцем В.І. Бочаровим. Внутрішнє оздоблення – робота Петра Прокоф'євича Неретіна. Було пожертвовано: срібне парчеве вбрання для престолу і вітваря, гробницю для Дарів і дароносицю, вітварне Євангеліє з повним комплектом і дві металеві хоругви, загальною вартістю 1500 рублів. До липня 1885 року приділ Іоанна Воїна була повністю завершена (Терновецький, 2012: 30).

Складена інвентаризація майна вартістю 3000 рублів. За домовленістю з духовенством Крестовоздвиженської і Іоанно-Богословської (в с. Іванівка), церкви були відокремлені для нової парафії від перших 365 людей, з другої 121 весь Саржиноярський (Павлівський) хутір. 27 липня 1885 р., Преосвященний Амвросій освятив приділ святого Іоанна Воїна. З цього дня в цьому приділі почалися служби. Через два місяці центральний приділ був готовий, і було складено інвентаризацію в 7 000 рублів. 29 вересня 1885 року головний приділ було освячено Його Високопреосвященством Амвросієм. У січні 1886 року було складено грошово-матеріальний звіт про будівництво, який був направлений єпархіальній владі та для преси до Харківського губернського вісника. Будівництво задіяно: понад 40 тисяч рублів, 10229 000 цегли, 75 кубічних бутових каменів вартістю 14 498 рублів, вапно 2 298 кварталів вартістю 3 709 рублів, різний лісовий матеріал за 2 630 рублів, покрівельний залізо та цвяхи за 3090 рублів, алебастр за 470 рублів, віконні рами та залізні решітки вартістю 1023 рублів, плити Бахмутського каменю вартістю 300 рублів, 4 дзвіночки загальною вагою 65 фунтів 1 206 рублів і різні інші церковні приналежності вартістю близько 5000 рублів. Все це було отримано Будівельним комітетом переважно від благодійних громадян Харкова. Найбільші ктитори: К.Н. Захарєв 4205 рублів, Н.А. Жевержев 6500 рублів, В.Ф. Федоров 1080 рублів, В.І. Богданов-Гайдун-

ков 1000 рублів, В.Т. Авдєєв 700 рублів, Огненко, який побудував північну каплицю Іоанна Воїна за 3000 рублів, і 2000 рублів на будівництво, В.І. Ламехов 1000 рублів, А.О. і П.П. Неретений 1000 рублів, від невідомої людини 1000 рублів. Від Земельного і Кредитного банків по 200 рублів і т.д. Всі члени будівельної комісії були благословлені Священним Синодом посвідченнями, а К.Н. Захарєв був нагороджений орденом святого Станіслава 2-го ступеня. Всі творці і благодійники церкви занесені в синодик на вічну пам'ять (Ветухов, 1895: 12-13).

Архітектором церкви є єпархіальний архітектор Ф.І. Данилов. У його творчості редизайн був методом повної реалізації архітектурної ідеї. Це добре ілюструє група церковних проєктів, розроблених на основі проєкту Церкви Святого Пантелеймона. Автору вдалося реалізувати різні композиційні варіанти церкви у восьми церквах, не змінюючи основного обсягу (тут змінюється лише декоративне оформлення фасадів). Дзвіниця, з іншого боку, варіюється від двох ярусів до чотирьох.

Церква побудована в російсько-візантійському стилі, сувора і скупа з прикрасами. У 1897-1898 роках церква була реконструйована архітектором Михайлом Ловцовим, автором Благовіщенського собору і Дмитрівської церкви. Він прикрашав фасад церкви декоративними деталями, що надало церкві елегантний і святковий вигляд. Реконструкція церкви також передбачала розширення. З архіву архітектурних стилів Ловцов запозичив деталі російської архітектури 16-17 століть. Над головним входом з'явився наметовий купол, а з боків – декоративні вежі з цибулинною обробкою (ДАХО. Ф. Р-845. Оп. 2. Спр. 882. Арк. 134-135).

З революцією 1917 року становище Церкви в державі ускладнилося. У лютому 1930 року церква була закрита і перетворена в клуб для глухих і німих, школа-інтернат якого знаходився неподалік, на вулиці Тургенєвській. Пізніше в церкві розміщувалася школа і був дефіцит будівель для навчальних закладів. В ході експлуатації купольну вежу, декоративні башточки і намет над головним входом демонтували, а хрест просто вирвали з купола дзвіниці. Під час Другої світової війни в церкві знову відновилися служби. Богослужіння проходили в правому приділі, освяченому на честь появи Охтирської ікони Божої Матері, до 1961 року. У тому ж році храм був закритий і використовувався як сховище. У 1982 році приміщення церкви було передано Спортивному товариству «Динамо» як музей. Храм повинен був бути повністю відремонтований, але за 7 років нічого не було зроблено.

У 1989 році церкву Святого Пантелеймона повернули до Харківської єпархії Української Православної Церкви. Почалося довге відновлення.

Храм свв. Константина і Єлени на Сортировці розташований на північно-західній околиці міста біля залізничної станції Північний пост (Харків-Сортировочний), через що цей район і називають по простонародному Сортировкаю, за часів заснування храму це було передмістя м. Харкова, ця місцевість в XVIII столітті була віддаленою від міста більш ніж на 10 км, фактично сільська, де люди жили селянським укладом. Ця територія відносилася до Малої Данилівки, яка і зараз існує на північ від цього району Харкова, і належала вона Харківському полковнику Івану Григоровичу Захаржевському.

Згідно з «Історичною хронологією Харківської губернії» К.П. Щелкова перша церква на честь свв. Константина і Єлени була освячена у 1714 році (Щелков, 1882: 43). Ця дата вважається офіційною датою виникнення селища й зведення дерев'яного храму за ініціативи й на кошти Івана Захаржевського. В дійсності храм було судячи з усього побудовано не пізніше 1720 року. А у 1818 році церкву було відновлено. У «Відомостях про церкви» за 1830 р. знаходимо запис: «Церковь возобновлена в 1817 году...». У цьому ж документі читаємо далі: «...тщанием помещицы надворной советницы Настасии Луниной. Зданием деревянная с такой же колокольной. Крепка... Земли при ней 33 десятины». Можна припустити, що ця церква була новозбудованою і служила парафіянам до 1851 року (Ибрагимова, Дюкарев, 2005: 126-127).

У 1889 році священик храму отець Олександр Толмачов вирішив замінити застарілий дерев'яний храм новим – кам'яним. Грошей в консисторії не було, і отець Олександр зібрав потрібну суму серед жертводавців.

Храм був побудований на місці колишнього дерев'яного за проектом єпархіального архітектора В.Х. Немкіна і освячений в 1898 році.

Творчість Немкіна відзначено сміливим поєднанням різних стильових напрямків. Так і в Константино-Єленинському храмі за основу взято давньоруський архітектурний стиль, багато мотивів запозичені зі Смоленського храмового зодчества. До кубічного обсягу храму із заходу примикає дзвіниця восьмигранної форми, а зі сходу – абсида в формі трапеції. Але головне, що йому вдалося зробити, – це надати цьому невеликому казковомошатному храму особливий затишок і камерність.

Храм замикає перспективу Великої Панасовської вулиці між залізничним вокзалом та промисловими спорудами.

Більшовики закрили храм в 1922 році. При цьому він сильно постраждав: були зняті всі хрести, завдали шкоди самій будівлі, яка швидко занепала. У храмі розташовувалася стайня. Під час окупації німецькі солдати влаштували в храмі нічліг. У 1945 році храм відкрили і не закривали навіть у важкі для Церкви хрущовські часи. В жалюгідному стані був повернутий храм. Всі роки люди, які любили свою невелику церкву, жертвували на її ремонти, самі особисто багато працювали. Свої старання докладали всі священики, які тут служили.

Церква знаменита ще й тим, що на її території є древній колодязь з цілющою джерельною водою. Збудований в далекому минулому більш 200 років тому храм на честь царя Константина і його матері Єлени своєю архітектурою і оздобленням близький до української церковної культури і чимось повторює інші подібні до нього храми в нашій країні та є зразком духовного служіння народу.

Храм Вознесіння Господнього (Володимирської ікони Божої Матері) в Новоселівці є одним з останніх православним храмів, побудованих в Харківській єпархії до 1917 року. Будівництво почалося в червні 1914 року на землі дворянки Віри Дмитрівни Квітки в передмісті Малої Основи (Новоселівка). Спочатку передбачалося, що храм буде побудований в ім'я Вознесіння Господнього. Він був завершений у листопаді 1916 року. 23 грудня 1917 року його освятили в ім'я Володимирської ікони Божої Матері. У парафії храму перебувало понад 3000 чоловік. Демонтовано наприкінці 1930-х років. Знаходився на перехресті вул. Семінарської, Валерія Романовського (кол. Доватора) та Старомалооснов'янської.

Свято-Казанський храм на Лисій Горі. 30 травня 1912 року Харківські губернські відомості писали: «На 3 июня назначено торжественное освящение вновь построенного в городе Харькове, на Лысой горе, величественного храма во имя Казанской Божией Матери. ...Храм в настоящее время закончен постройкой и по своей архитектурной и художественной отделке является одним из лучших храмов в городе Харькове. Строился храм по плану покойного епархиального архитектора В.Х. Немкина на средства покойного К.П. Уткина и пожертвования других благотворителей» (Парамонов).

Будівельний комітет храму очолював почесний громадянин Харкова, купець, староста Успенського кафедрального собору (з 1885 року до смерті, + 1911), Костянтин Петрович Уткін. Він виділив землю на Лисій горі і пожертвував 3000 рублів на будівництво Казанського храму. Після його

смерті комітет очолила його дочка Є. К. Уткіна. Будівництво тривало 8 років, з 1904 року. Храм освячений 16 липня 1912 р. архієпископом Харківським і Охтирським Арсенієм (Брянцевим). За 10 років його перебування на Харківській кафедрі (1903-1914) в єпархії було побудовано близько 100 нових храмів. В.Х. Немкін (+ 1908 р.) не дожив до закінчення будівництва, і храм за його проектом добудовував останній єпархіальний архітектор В.М. Покровський. Казанський храм – величне русько-візантійське п'ятиглав'я, домінуюче над великим районом в північно-західній частині міста. Потужний виразний центральний купол в оточенні чотирьох менших вінчає хрестово-банный храм, перекриття якого створюють чудову по красі об'ємно-просторову композицію. Висота храму від основи до хреста центрального купола 75 метрів, площа храму з вітварем 950 квадратних метрів. Він побудований в основному з цегли з обпаленої глини місцевих заводів: Нижньогітвського, Сортировського, Керамічного. На будівництво пішло 4 млн. штук цегли. Храм будувала артіль майстрів з міста Сарова, відомого всьому православному світу завдяки Серафиму Саровському. Храм чотирьохпрестольний. Центральний престол освячений на честь Казанської ікони Божої Матері; лівий – на честь святого Миколая, архієпископа Мир Лікійських, чудотворця; правий боковий вітвар – на честь подвижника і чудотворця преподобного Серафима Саровського (тому храм в народі часто називають Серафимівським). Престол нижнього храму присвячений праведним Симеону Богоприємцю і пророкиці Анні. Казанський храм – один з небагатьох храмів єпархії, в якому починаючи з часу його освячення в 1912 році, до наших днів не припинялися богослужіння (Іванов, 2021: 16-17).

Навіть у найважчі часи панування офіційного войовничого атеїзму він не був закритий, проте з 1924 року храмом володіли оновленці, підтримувані владою. У 1929 році Новотроїцький храм, який був на той час канонічним православним собором, закрили «на прохання трудящих» і православним передали Казанський храм. У 1936 році закрили Озерянський храм на Холодній горі (про який піде річ трохи пізніше), де до того часу перебувала кафедра Харківських архієпископів, і з цього часу Казанський храм стає кафедральним собором єпархії. За спогадами парафіян Казанського собору того часу тут одночасно служили три єпископи: митрополит Київський Костянтин, архієпископ Харківський Інокентій (Летюча) і єпископ Сумський В'ячеслав (Шкурко). Вони благословляли з трьох амвонів безліч віруючих,

що збиралися з усього Харкова. Поступово всі православні храми були закриті і перед Великою Вітчизняною війною в Харківській єпархії залишився один діючий храм – Казанський. Після закриття в 1939 році оновленського собору – Трисвятительського храму – оновленці теж перейшли до Казанського. Православні відокремилися від них цегляною стіною; вона стояла до 1942 року, коли оновленський рух остаточно припинився і собор повністю перейшов до канонічної Церкви. Все православне життя міста було зосереджене навколо єдиного діючого храму – Казанського кафедрального собору. За свідченням архівних документів, в недільні дні в березні 1941 року його відвідували понад 1000 осіб, причащалися в першу неділю Великого посту до 5000 чоловік, в кожен недільний день хрестилися близько 200 дітей. У страшних 1937-38 роках значна частина кліру і мирян храму була репресована. 9 листопада 1937 року по звинуваченню в контрреволюції і антирадянській агітації заарештовано 7 священнослужителів Казанського собору. За диким і необгрунтованим звинуваченням вони були засуджені до розстрілу. Вирок було виконано 23 грудня 1937 року. Мученики були реабілітовані посмертно 23 травня 1962 року. Після цього арешту і розстрілу кліру храму через три місяці пройшла ще одна хвиля арештів. 16 лютого 1938 року арештовані і засуджені до розстрілу 10 священнослужителів і мирян храму. Вони були реабілітовані посмертно 18 березня 1989 року. У липні 1938 року кілька священнослужителів та прихожан були заарештовані за звинуваченням у приналежності до антирадянської шпигунсько-монархічної організації «Іоаннітів». В тому числі, 3 липня був заарештований останній передвоєнний правлячий архієрей Харківської єпархії архієпископ Олександр (Петровський).

Багато в чому завдяки подвижництву архієпископа Олександра храм залишився осередком канонічного православ'я на нашій землі. Владика помер у тюремній лікарні 24 травня 1940 року. Зараз в Казанському Храмі в особливій раці покоїться частина його мощей, а сама гробниця з мощами знаходиться у Благовіщенському кафедральному соборі. Прославлення Владика Олександра в лику святих новомучеників Слобідського краю відбулося в 1993 році. Їх загальна пам'ять шанується Церквою 1 червня (нового стилю) (Старий Харків).

Свято-Озерянський храм на Холодній Горі. У 1843 році на прохання жителів Харкова Пресвященний Інокентій (Борисов) отримує дозвіл Священного Синоду на перенесення чудотворної

Озерянської ікони на зиму з Курязького Спасо-Преображенського монастиря в Харківський Покровський монастир. Рішенням Синоду від 16 жовтня 1843 року було встановлено дві Хресні ходи – 30 вересня ікону переносили з Куряжа до Харкова, а 22 квітня з Харкова в Куряж (дати вказані за старим стилем). Це були воістину урочисто-святкові дні для всього Харкова (Іванов, 2021: 18).

З цими Хресними ходами безпосередньо пов'язана історія Холодногірського Свято-Озерянського храму (в дорадянські роки його нерідко іменували храмом Стрітіння (зустрічі) Озерянської ікони Божої Матері). У 1847 році на найвищій точці Холодногірського плато, біля міської межі, щоб розмежувати території міста і сусіднього повіту, звели каплицю в ім'я Озерянської ікони Божої Матері. На цьому місці ікону зустрічали після прибуття її в Харків, і до цього ж місця чудотворний образ проводжало міське духовенство в день її проводів в Куряж. Звідси правлячі архієреї благословляли чудотворною Озерянською іконою місто Харків і боголюбивих харківців.

Озерянська каплиця в 1874 році була перебудована в невеликий храм, проте чисельність населення Холодної гори зростала і виникла необхідність в будівництві нової більш місткої церкви. Храм, закладка якого була здійснена в 1892 році, будувався на місці хлібного магазину Харківського товариства державних селян. «Харківські губернські відомості» 6 червня 1890 року писали, що передбачувана сума витрат на зведення нового храму на Холодній горі – 45 тисяч рублів. Церковно-парафіяльне піклування мало на той час лише 15 тисяч рублів. Необхідну суму коштів збирали всім миром. На добру справу жертвували не тільки харківці, а й жителі Москви та інших міст. Стараннями священика Максима Пономарьова і піклувальників була зібрана і витрачена на будівництво нової церкви, її прикрас і придбання начиння значна сума – 150 тисяч рублів. Будівництво велося дев'ять років і 23 вересня 1901 року новий храм був освячений преосвященним Інокентієм, єпископом Сумським (Сайт Свято-Озерянського храму).

Озерянський храм, зведений за проектом архітектора Володимира Немкіна, органічно завершував панораму високого плато Холодної гори. Його струнка сорокаметрова дзвіниця стала архітектурною домікантою цього району міста. Храм являє собою трьохнефову базиліку, його зовнішні стіни декоровані елементами готики. Храм має форму хреста. Споруда виконана з червоної нештукатуреної цегли – вплив «цегляного» стилю. Цегляний декор створює враження суцільного орнаментного килима.

У роки Великої Вітчизняної війни, після п'ятирічного вимушеного закриття і запустіння храму, знову була запалена лампада перед іконою Озерянської Божої Матері (старовинний список чудотворної ікони зберігся до наших днів). «Все для фронту, все для Перемоги!» – цією думкою жили наші співвітчизники. У 1943-1945 роках під склепінням храму звучали патріотичні проповіді, в яких згадується заступництво Богородиці Озерянської за часів татарських набігів, захисники Вітчизни, святі Олександр Невський і Дмитро Донський. В фонд оборони і в допомогу сім'ям воїнів-фронтовиків парафіяни Озерянського храму внесли понад 600 тисяч рублів. Саме цей храм у передвоєнний час передав після свого тимчасового закриття статус кафедрального Свято-Казанському храмові (Ібрагімова, Дюкарев, 2005: 126).

Олександр-Невський храм на Сабуровій Дачі. Скасована указом Харківської духовної консисторії, старовинна лікарняна церква була невеликою кімнатою, в якій зараз розміщується швейна майстерня для психічно хворих, і була настільки маленькою і без меблів, що було важко дихати перед невеликим натовпом поклонників. Багато пацієнтів не витримали задушливої атмосфери і часто втратили свідомість, пацієнтам по одному дозволяли ходити до церкви. Природно, гостро стояло питання будівництва нового, більшого і гігієнічнішого храму, а його розширення було нагальною потребою, чому ще О.Г. Беляєв неодноразово звертався до громадськості з приводу цієї кричущої необхідності. Це питання навіть кілька разів обговорювалося на земських засіданнях, але всі ці судження не виходили за рамки друку, розмов і платонічних побажань. Першим ініціатором, який поклав твердий камінь у святу роботу будівництва храму, був Леонід Дмитрович Лесевицький, член губернської адміністрації, який тоді знаходився поруч з лікарнею, не з чуток побачив всі потреби лікарняного храму, а на чергових Губернських зборах в 1900 році першим підняв питання про створення фонду в 10 000 рублів на будівництво окремої церкви, щоб ця сума накопичилася протягом 10 років, 1000 рублів щорічно.

Зробивши цю пропозицію, Л.Д. Лесевицький твердо і енергійно відстоював її. Перший камінь був закладений і була дана світла і радісна надія. Стрімке зростання лікарні, маса пацієнтів і співробітників, які прагнули молитовного затишку, і тісна церква, де гасли свічки і хворі шохвилини знепритомніли, спонукали духовенство просити губернатора про зустріч щодо прискорення будів-

ництва храму. Губернатор, погодившись в принципі прискорити це питання, звернувся до Уряду з проханням прийти на допомогу Земству, але отримав негативну відповідь. І без того слабкі надії на швидке будівництво окремого храму тепер почали згасати ще більше. У 1904 році духовенство шпитальної церкви знову подало своє клопотання губернатору. Адміністрації за підтримки лікарняної ради виділяють 12 000 рублів на будівництво нового окремого храму завдяки підтримці Василя Григоровича Колокольцева, голови Адміністрації.

На своєму колегіальному засіданні Адміністрація вирішила подати клопотання до провінційних земських зборів про привласнення запитуваної суми для відзначення 75-річчя лікарняного храму (1905 р., 23 листопада) будівництвом нового храму, в дусі якого друкований звіт був представлений провінційним зборам 1904 року. Голосні дачі Сабурової, яка зараз пам'ятається дачі Сабурової, одногосно вирішили без дебатів задовольнити термінове прохання, щоб почати будівництво нового храму ранньою весною. Тільки тепер давні мрії хворих, співробітників і оточуючих жителів почали здійснюватися.

Навесні 1905 року почалася цегляна кладка нового храму, за проектом Михайла Івановича Ловцова. Він керував роботою і, як дуже релігійна людина, намагався виконувати цю святу справу з особливою любов'ю. Але виділеної суми виявилось недостатньою для здійснення амбітного задуму, а храм був завершений лише частково, наполовину покритий залізом. У 1906 році, навесні, священнослужителі попросили Губа. На засідання слід виділити 1 009 рублів на покриття даху, не розраховуючи на велику суму для його завершення, оскільки бурхливі хвилі революції своєю антицерковною течією сильно б'ють навіть у тихому притулку страждаючих і хворих. У 1906 році духовенство знову звернулося до провінційних зборів через Адміністрацію з проханням виділити 7000 рублів на завершення будівництва церкви. Провінційні збори виділили запитувану суму, а будівництво церкви, яке розпочалося, було завершено до 23 листопада 1907 року (Офіційний сайт храму).

23 листопада новий храм урочисто освятив Пресвященний Арсеній, архієпископ Харківський і Охтирський, співслужили духовенство і соборне духовенство при протодіяконі Володимирі Вербицькому. Після освячення Преподобний також відзначив першу Літургію, під час якої Архіпастир виголосив глибоко відчутне і повчальне слово. На богослужінні взяли участь: губернський лідер дворянства Н.А. Ребіндер, А.А. Веніке, П.І. Пле-

щев. С.А. Задонський, П.Р. Ферхмін, лікарі і багато хворих людей і співробітників.

До революції в храмі безперервно проводилися служби. При ньому діяла досить велика бібліотека, книжки духовного змісту з якої могли вільно читати парафіяни та пацієнти лікарні. За клопотанням П.І. Плещеева Губернські Збори виділяли кошти на утримання церковного хору. 1920 року храм було закрито і перебудовано. Повернуто його Церкві буде лише у 1990 році (Шаргородская, 2011: 28-29).

Свято-Озерянський храм Покровського чоловічого монастиря м. Харкова. З 1844 року Головною святинею монастиря стала Озерянська ікона Божої Матері, яку щорічно переносили на зимові місяці з Курязького монастиря в Покровський. Спочатку вона виставлялася у верхній Покровській церкві, де було влаштовано опалення гарячим повітрям. Тісний храм, однак, не міг вмістити всіх бажаючих. У 1896 році була освячена Озерянська церква, побудована за проектом єпархіального архітектора В.Х. Немкіна в рідкісній для православної архітектури базилікальній формі, декорована візантійсько-руськими мотивами і дванадцятьма московськими главками-цибулинами, що ефектно контрастують з українськими куполами Покровського собору, що стоїть поруч. Масивна будівля нового храму закрила витончений силует Покровського собору з боку Університетської гірки, але повернула монастирському комплексу необхідну монументальність, втрачену з початком багатоповерхової забудови міста. Бічні приділи церкви були освячені на честь апостола і євангеліста Іоанна Богослова і вмч. Димитрія Солунського. Був також влаштований нижній храм з усипальницею, куди з закритої Трьохсвятительської церкви перенесли прах архієпископа Мелетія (Леонтовича, святитель, +1840). Наразі цей храм виконує функції семінарського (Ібрагимов, Дюкарев, 2005: 56).

У 1922 році монастир був закритий, в будівлях розміщені сторонні організації. Озерянська церква, глави якої були знесені, слугувала міським архівом. 15 січня 1990 года владою було прийняте рішення про повернення Церкві монастирських споруд. Процес передачі йшов поступово й завершився у середині 1990-х років. До 2003 року була завершена реставрація Покровського Собора й Озерянської церкви, відновлені прибудови XIX ст.

Трисвятительський храм. 9 січня 1906 на парафіяльному сході жителів Заїковської та прилеглих до неї вулиць було прийнято рішення звести храм в ім'я Трьох Святителів та обраний Будівельний комітет, головою якого став Гольберг.

Було оголошено, що Гольберг безоплатно передає для побудови храму його ділянку на Заїківській вулиці (750 кв. сажнів = 0,34 га), жертвує на його зведення 10 тисяч рублів та зобов'язується сприяти будівництву.

Проект було розроблено архітектором М. І. Ловцовим.

Закладка Трьохсвятительського храму відбулася 2 вересня 1906 вже без участі важко хворого Ловцова, під керівництвом нового єпархіального архітектора В. М. Покровського, який і завершив будівництво (Лизан, Новгородов, 1999: 15).

Розпис церкви протягом двох років здійснив петербурзький живописець Олексій Якович Сокол, поєднуючи новий для тих років стиль модерн, з дотриманням канонів. Оригінальний іконостас було виготовлено в Італії за кресленнями Покровського. З боків іконостасу розташовані кіоти з іконами Трьох святителів та святої великомучениці Марії.

Площа храму дозволяла розмістити під час служби до 650 осіб. На будівництво пішло близько 2 млн штук цегли, а загальна сума витрат на всі роботи склала 200 тисяч рублів.

Будівництво було переважно завершено наприкінці 1914. Освячення храму звершив митрополит Флавіан 29 травня 1915.

Після революції 1917 року церкву в 1923 перетворили на склад, куди звозили церковне майно із закритих храмів. Але вже 17 березня 1925 у відповідь на клопотання 50 осіб району Заїківської вулиці губвиконком уклав з віруючими договір про передачу їм у безкоштовне безстрокове використання будівлі та предметів культу.

За короткий час храм завоював велику популярність у харків'ян, перевершивши за числом прихожан міський та кафедральний собори.

Архівні документи про діяльність Церковної ради Трьохсвятительського храму закінчуються 1929 роком, але відомо, що церква продовжувала діяти до передвоєнних років. Член Церковної ради прот. С. Добролицький був розстріляний у 1937 р. Настоятель храму прот. П. Фомін та староста В. Скоркін були розстріляні за звинуваченням в антирадянській діяльності у 1938 р.

Пізніше у цокольне приміщення храму, що планувалося як усипальниця Григорія та Марії Гольбергів, було «підселено» харківську старообрядницьку громаду (Білокриницький толк), яка проводила там служби до 2000-х років.

Богослужіння відновилися в 1941 році, під час німецької влади. Офіційна реєстрація храму відбулася в 1944 році (Ібрагімова, Дюкарев, 2005: 120).

Усі перелічені храми є пам'ятками архітектури та містобудування й занесені до Держреєстру нерухомих пам'яток України місцевого значення (Наказ Міністерства культури та інформаційної політики України №1883 від 4.06.2020).

Висновки. Вказаний період історії Харкова можна без перебільшення назвати початком розквіту релігійної розбудови міста. Дуже багато храмів з'явилося саме тоді. Деякі з них збереглися до наших днів, та на жаль не всі. Стилістика храмів, побудованих у вказаний період – або російсько-візантійський стиль, або еклектика. Всі збережені храми мають статус пам'яток архітектури та містобудування.

Храми як такі – це маяки, що направляють людину та допомагають не загубитися у вирі житейських справ та не забути про душу. Тому дуже важливо їх берегти та відноситися до них благоговійно. Харків Як у другій половині XIX ст., так власне і сьогодні, був і залишається містом, в якому представлена велика кількість різних релігійних течій. Проте все ж таки православне християнство було й залишається домінуючою деномінацією, яка представлена великою кількістю храмів. Це свідчить про те, що люди поважають пам'ять своїх пращурів і ходять до храмів тієї гілки християнства, до якої ходили й ті пращури. Й це теж дуже важливий аспект нашого життя.

Також важливий висновок, що напрошується, полягає в тому, що російська окупаційна влада всіяко нав'язувала свої стилі у архітектурі харківських храмів, як нав'язувала і багато іншого, в результаті чого в Харкові майже немає храмів у стилі українського бароко.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Щелков К.П. Историческая хронология Харьковской губернии. Харьков. Университетская типография. 1882. 378 с.
2. Пономаренко І. Свято-Миколаївський храм в Жихорі. (2017). *Харків, що манить*. URL: <https://moniacs.kh.ua/uk/svyato-mikolayivskij-hram-v-zihori/> (Дата звернення: 15.11.2024).
3. Ібрагімова А.Р., Дюкарев В.П. Твой Храм. Х.: Факт, 2005. 232 с.
4. ДАХО. Ф.4. Оп. 86. Спр. 1040. Арк. 3.
5. Свято-Пантелеимоновский храм г. Харькова: История и современность / Под ред. прот. Н. Терновецкого. Харьков: Золотые страницы, 2012. 240 с.
6. История Слобожанского сакрального зодчества (конец XVII – начало XX столетия): монография / Е. А. Ерощкина; Харьков. нац. ун-т гор. хоз-ва им. А. Н. Бекетова. Харьков: ХНУГХ им. А. Н. Бекетова, 2020. 286 с.

7. Ветушов В.М. Церковь Св. великомученика и целителя Пантелеимона на Песках г. Харькова (1885–1895). Харьков, Типография Губернского правления, 1895.
8. ДАХО. Ф. Р-845. Оп. 2. Спр. 882.– Арк. 134–135.
9. Епархиальный архитектор Владимир Христианович Немкин. *Проект А. Парамонова «Откуда Родом»*. URL: <https://otkudarodom.ua/ru/eparhialnyu-arhitektor-vladimir-hristianovich-nemkin/> (Дата звернення: 25.11.2024).
10. Иванов В. М. Будівництво православних церков у Харкові наприкінці XIX – на початку XX ст. архітектором В. Х. Немкіним. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Серія: *Актуальні проблеми розвитку українського суспільства*. №2 (2021). С. 13-20. URL: <http://aprus.khpi.edu.ua/article/view/280168/274626> (Дата звернення: 25.11.2024).
11. Казанський храм. *Старий Харків*. URL: <https://www.old.kharkov.ua/kazanskiy-khram/> (Дата звернення: 25.11.2024).
12. Історія. *Сайт Свято-Озерянського храму*. URL: <https://www.ozerjanskij.kharkov.ua/history/> (Дата звернення: 25.11.2024).
13. Институт передовых технологий, Укргеодезкартография. Сабурова дача. *Харьков. Атлас с каждым годом. М 1:16 000, 1:8 000 / отв. ред. Н. Шаргородская*. 2-е издание. Харьков: Институт передовых технологий, 2011. С. 28–29.
14. Храм в ім'я святого князя Олександра Невського. Офіційний сайт. URL: <https://nevsky.kharkiv.org/> (Дата звернення: 25.11.2024).
15. Трёхсвятительская церковь в Харькове: сведения, мысли, информация по истории и архитектуре / протоиерей Иоанн Лизан, В. Е. Новгородов, А. Ю. Лейбфрейд, О. И. Денисенко. Харьков: [б. и.], 1999. 88 с.

REFERENCES

1. Schelkov K.P. (1882) Istoricheskaya hronologiya Harkovskoy gubernii [Historical chronology of Kharkov province]. Harkovskaya universitetskaya tipografiya – Kharkov University Printing House. Kharkiv. 378 [In Russian]
2. Ponomarenko I. (2017) Svyato-Mikolayivskiy hram v Zhihori. [St. Nicholas Church in Zhyhor] Harkiv, scho manit. Retrieved from: <https://moniacs.kh.ua/uk/svyato-mikolayivskij-hram-v-zhihori/> [In Ukrainian]
3. Ibragimova A.R., Dyukarev V.P. (2005) Tvoj Hram [Your Temple]. Fakt. Kharkiv. 232 [In Russian]
4. ДАНО. F.4. Op. 86. Spr. 1040. Ark. 3. [State Archives of Kharkiv Region. Fond 4. Description 86. File 1040. Sheet 3]
5. N. Ternovetskiy prot. (2012) Svyato-Panteleimonovskiy hram g. Harkova: Istoriya i sovremennost. [St. Panteleimon's Church of Kharkiv: History and Modernity], 240 p. [In Russian]
6. Eroshkina E. A. (2020) Istoriya Slobozhanskogo sakralnogo zodchestva (konets XVII – nachalo XX stoletiya) [History of Slobozhansky sacral architecture (late XVII – early XX century)], 286 p. [In Russian]
7. Vetuhov V.M. (1895) Tserkov Sv. velikomuchenika i tselitya Panteleimona na Peskah g. Harkova (1885–1895) [Church of St. Great Martyr and Healer Panteleimon on Peski in Kharkov (1885-1895)]. [In Russian]
8. ДАНО. F. R-845. Op. 2. Sp. 882.- Ark. 134-135. [State Archives of Kharkiv Region. Fond R-845. Description 2. Case 882: Sheets 134-135.]
9. Eparhialnyy arhitektor Vladimir Hristianovich Nemkin. [Diocesan architect Vladimir Khristianovich Nemkin] Proekt A. Paramonova «Otkuda Rodom». – A. Paramonov's project “Where the Homeland is from”. Retrieved from: <https://otkudarodom.ua/ru/eparhialnyu-arhitektor-vladimir-hristianovich-nemkin/> [In Russian]
10. Ivanov V. M. (2021) Budivnitstvo pravoslavnih tserkov u Harkovi naprikintsi XIX – na pochatku XX st. arhitektorom V. H. Nemkinim. [The construction of Orthodox churches in Kharkiv in the late nineteenth and early twentieth centuries by architect V. H. Nemkin] Visnik Natsionalnogo tehchnogo universitetu «HPI». Seriya: Aktualni problemi rozvitku ukrayinskogo suspilstva – Bulletin of the National Technical University “KhPI”. Series: Actual problems of development of Ukrainian society. 2. 13-20. [In Ukrainian]
11. Kazanskiy hram. [Kazan church] Stariy Harkiv. Retrieved from: <https://www.old.kharkov.ua/kazanskiy-khram> [In Ukrainian]
12. Istoriya. [History] Sayt Svyato-Ozeryanskogo hramu. Retrieved from: <https://www.ozerjanskij.kharkov.ua/history> [In Ukrainian]
13. Shargorodskaya N. (2011) Institut peredovyih tehnologiy, Ukrgeodezkartografiya. Saburova dacha. [Institute of Advanced Technologies, Ukrainian Geodesic Cartography. Saburova dacha] Harkov. Atlas s kazhdyim godom. Institut peredovyih tehnologiy – Institute of Advanced Technology. Kharkov. 28-29. [In Russian]
14. Hram v im'ya svyatogo knyazya Oleksandra Nevskogo. Ofitsiyiniy sayt [Church in the name of St. Prince Alexander Nevsky. Official website]. Retrieved from: <https://nevsky.kharkiv.org> [In Ukrainian]
15. Protoierey Ioann Lizan, V. E. Novgorodov, A. Yu. Leybfreyd, O. I. Denisenko. (1999) Tryohsvyatitelskaya tserkov v Harkove: svedeniya, myisli, informatsiya po istorii i arhitekture [Church of the Three Saints in Kharkiv: information, thoughts, history and architecture information], Kharkov. 88. [In Russian]